

Arsen Duplančić

Salona na slici Carla Haasea

Arsen Duplančić
HR, 21000 Split
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25

Na temelju litografije tiskane 1867. u leipziškom časopisu *Illustrierte Zeitung* utvrđuje se da je autor jedne slike na platnu iz 1861., koja prikazuje solinske ruševine, slikar Carl Haase. Njegova slika poslužila je za izradu drvoreza objavljenog 1883. i 1890. u knjizi o Jadranu Amanda Schweiger-Lerchenfelda. Osim toga u članku se navode i drugi umjetnički prikazi Salone/Solina do sredine 19. stoljeća, a na kraju objavljuje tekst o Saloni Ide von Düringsfeld koji prati spomenutu litografiju.

Ključne riječi: Carl (Karl) Haase, Carl Haag, Carl Mohr von Ehrenfeld, Eugen Adam, Jan (Jean) Baptiste van Moer, Ida von Düringsfeld, slikarstvo, *Illustrierte Zeitung*, arheološki spomenici, amfiteatar, krstionica, Salona, Split

UDK: 75.047

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 8. srpnja 2016.

Prije nekoliko godina pojavila se bogato ilustrirana knjiga o Dalmaciji Sveina Mønneslanda u kojoj su objavljene vedute Dubrovnika, Šibenika, slapova Krke i Splita iz revije *Illustrierte Zeitung* iz 1866. i 1867., ali bez ikakvih podataka osim naziva časopisa i nadnevka tiskanja. Jedino je ispod slike Dubrovnika bila izvorna legenda: *Dalmatische Küstenstädte: Ragusa. Nach einer Zeichnung von C. Haase.*¹ Upravo takvu legendu imale su dvije litografije koje se čuvaju u knjižnici Arheološkoga muzeja u Splitu što je poslužilo kao trag za utvrđivanje njihova podrijetla.

Spomenute litografije iz Muzeja prikazuju Salonu i Split, a ispod njih su legende: *Dalmatische Küstenstädte: Salona. Nach einer Zeichnung von C. Haase.* i *Dalmatische Küstenstädte: Spalato. Nach einer Zeichnung von C. Haase.*² Veličina slika unutar okvira je: Salona 23,2 x 34,7 cm, Split 22,8 x 34,1 cm. Obje vedute bile su zalijepljene na karton

tako da se nije moglo znati odakle su izrezane ni pročitati pripadajući tekst na poleđini. Ispod prikaza Salone don Frane Bulić je dopisao godinu objavljivanja 1867., a desno dolje je tadašnji tajnik Muzeja Ivan Znidarčić zabilježio da je kupljena 1912. za četiri marke (*Kupljeno 1912 M 4.-*). Vjerojatno je iste godine nabavljena i slika Splita.³ Početkom 2016. oba izreska su stručno odlijepljena pa smo tragom natpisa *Illustrierte Zeitung* i triju kalendarskih tablica na poleđini uspjeli ustvrditi kada je objavljena slika Salone i da je riječ o časopisu koji je izlazio u Leipzigu.

Budući da u legendama tih veduta piše da su izrađene po crtežima C. Haasea pokušali smo doznati nešto o njemu, ali bez velikoga uspjeha, iako je sudeći po opusu trebao pobuditi pažnju istraživača.⁴ Carl (Karl) Haase je rođen u Berlinu 1820. odakle se preselio u Italiju i nastanio u Trstu gdje je pedesetih godina 19. stoljeća otvorio privatnu školu slikanja i crtanja.⁵

1 S. Mønnesland 2011, str. 175 (Dubrovnik), 176 (Šibenik), 177 (slapovi Krke, Split); imena slikara i gravera ne navode se ni u popisu umjetnika na str. 15.

2 Obje su malo oštećene pa nije vidljivo slovo e i dvotočka ispred naziva mjesta.

3 U obračunu muzejske dotacije za 1912. pod br. 27 piše: *L. Saalman Berlin per carte geogr.* i da je za njih plaćeno 16,43 kruna. Među računima nalazi se i Saalmanov s kataloškim brojevima i cijenama, ali bez naziva karata. Možda su i ove dvije litografije nabavljene od toga antikvarijata.

4 Biografske natuknice u leksikonima veoma su šture i nepotpune. C. Wurzbach 1860, str. 110-111; F. Boetticher 1891, str. 440; U. Thieme - F. C. Willis 1922, str. 393; E. Bénézit 1966, str. 537.

5 Haase je do 1858. već bio poznat i o njemu je nekoliko puta pisano u *Osservatore triestino*. Una visita 1858, str. 1015: *Il nome di Haase non è nuovo pei nostri lettori, chè più volte si è per noi parlato con lode delle cose sue, ed in ispecie di alcuni quadri storici, di pale d'altare, e di dipinti di paesaggi, nei quali lavori tutti riesci con sommo onore, quando ebbe a compire varie importanti commissioni, per particolari, o per corporazioni.* Na istom mjestu o njegovoj školi slikanja: *... il sig. Haase abbia ora aperto un corso di disegno e pittura ad olio per le signore, di cui alcune gentili damigelle già profittano, ed il suo metodo facile e piano, e le molte sue cognizioni teoriche e pratiche assicurano un pieno e rapido successo a quelle lezioni.*

Nju su, između ostalih, pohađali arhitekt Enrico Nordio (1851. - 1923.)⁶ i slikar Giuseppe Barison (1853. - 1931.)⁷ koji je ovjekovječio atelijer svog učitelja na slici »Mladi umjetnik u atelijeru Carla Haasea«.⁸ Umro je u Trstu prije 1877.

Kao pejzažist i slikar narodnih nošnji, Haase je nadahnuća nalazio na putovanjima pa već prije 1858. boravi u Rimu, gdje nastaju njegove slike s motivima Vječnoga grada, i na jugu Italije o čemu svjedoče slike mjestâ oko Napulja (Posillipo, otok Capri, Paestum).⁹ Nekoliko godina kasnije on putuje duž istočne jadranske obale i slika gradove od Milja do Kotora. Sudeći po slici Salone, o kojoj je ovdje riječ, bilo je to 1861. iako nije isključeno da je još koji put pohodio naše krajeve, no to je moralo biti prije 1865. Naime, Haaseovi crteži poslužili su kao predloži za slike objavljujane u časopisu *Illustrirte Zeitung*, počevši od ožujka 1865. do svibnja 1868., a bile su popraćene člancima s opisima prikazanih mjesta. U tom razdoblju objavljeno je ukupno petnaest litografija izrađenih po Haaseovim crtežima. Idući topografskim i kronološkim redom to su:

Milje - sv. XLIV., br. 1132, 11. III. 1865., str. 160, tekst na str. 159 (*Muggia*; potpis: J. v. D.)

Kopar - sv. XLIV., br. 1136, 8. IV. 1865., str. 229, tekst na str. 227-230 (*Capodistria*; potpis: J. v. D.)

Piran - sv. XLIV., br. 1139, 29. IV. 1865., str. 285, tekst na str. 280-282 (*Pirano*; potpis: J. v. D.)

Poreč - sv. XLIV., br. 1144, 3. VI. 1865., str. 365, tekst na str. 363-364, 366 (*Parenzo*; potpis: J. v. D.)

Rovinj - sv. XLV., br. 1167, 11. XI. 1865., str. 337, tekst na str. 335-336 (*Rovigno*; potpis: v. R. D.)

Pula - sv. XLVI., br. 1183, 3. III. 1866., str. 148, tekst na str. 147 (*Pola*; potpis: J. v. D.)

Zadar - sv. XLVI., br. 1190, 21. IV. 1866., str. 268, tekst na str. 267 (*Zara*; potpis: R.)

Slapovi Krke - sv. XLVI., br. 1197, 9. VI. 1866., str. 393, tekst na str. 394 (*Die Kerka in Dalmatien*; potpis J. v. D.)

Šibenik - sv. XLVII., br. 1216, 20. X. 1866., str. 256, tekst na str. 255, 258¹⁰ (*Sebenico*; potpis: J. v. D.)

Split - sv. XLVII., br. 1226, 29. XII. 1866., str. 440, tekst na str. 439 (*Spalato*; potpis: v. R.-D.)

Salona - sv. XLVIII., br. 1230, 26. I. 1867., str. 64, tekst na str. 63, 66 (*Salona*; potpis: I. v. D.)

Dubrovnik - sv. XLIX., br. 1255, 20. VII. 1867., str. 45, tekst na str. 46¹¹ (*Ragusa*; potpis: J. v. D.)

Omla - sv. L., br. 1280, 11. I. 1868., str. 32, tekst na str. 31 (*Das Omlathal*; potpis J. v. D.)

Herceg Novi - sv. L., br. 1288, 7. III. 1868., str. 164, tekst na str. 166 (*Castelnuovo*; potpis: I. v. D.)

Kotor - sv. L., br. 1299, 23. V. 1868., str. 364, tekst na str. 365-366 (*Cattaro*; potpis: v. R.-D.)

Tekstovi i slike gradova iz Istre objavljeni su u vidu fejltona *Istrische Küstenstädte* i numerirani su od br. 1 do br. 6 dok dalmatinski i bokokotorski gradovi nemaju nadnaslov i numeraciju. Kao autori tekstova potpisani su: J. v. D. (9), v. R.-D. (2), I. v. D. (2), v. R. D. (1) i R. (1). Smatramo da iza inicijala J. v. D. i I. v. D. stoji njemačka spisateljica Ida von Düringsfeld (1815. - 1876.)¹² koja se 1845. udala za Otta von Reinsberga (1822. - 1876.), a koji se također bavio pisanjem. Ida se na svojim djelima potpisivala djevojačkim prezimenom dok se Otto potpisivao kao von Reinsberg-Düringsfeld¹³ pa je moguće da su članci potpisani s v. R.-D. i R. njegovi. Na početku članka o Saloni tiskana je pjesma o starinama antičkoga grada za čije stihove autor u prvoj rečenici kaže da su njegovi. Budući da je ta pjesma objavljena u Idinoj zbirci *Für dich* (Leipzig 1865.) očito je da je ona napisala tekst.¹⁴

6 Vidi Dizionario biografico degli Italiani 78, Roma 2013, na [http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-nordio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-nordio_(Dizionario-Biografico)/).

7 M. Gardonio 2006, str. 15. Tu se potkrala greška koja se često javlja u vezi Carla Haasea, a to je da ga se izjednačava sa slikarom Carlom Friedrichom Moritzom Emilom Haaseom koji je rođen 1844. u Spandau. U Thieme - F. C. Willis 1922, str. 392; E. Bénézit 1966, str. 537.

8 Slika (ulje na platnu) pojavila se na prodaji aukcijske kuće NiceArtGallery (Berkeley, Kalifornija). Vidi <http://it.niceartgallery.com/Giuseppe-Barison/II-Gio-Vane-Artista-Nello-Studio-Di-Carl-Haase.html>; pristupljeno 27. 6. 2016. Ove slika nema u navedenoj Gardonijevoj monografiji o Barisonu.

9 Una visita 1858; tu se navode razne slike koje su se tada mogle vidjeti u Haaseovu atelijeru.

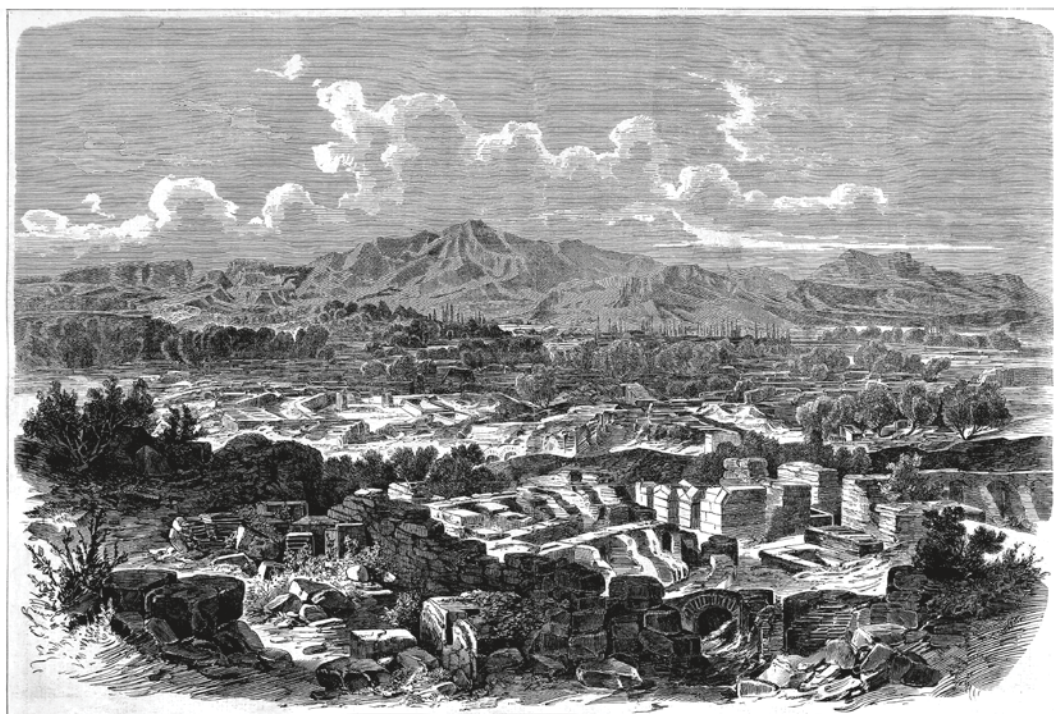
10 U slučaju Šibenika, Splita i Salone između slike i teksta umetnuta je još jedna slika koja se ne odnosi na njih.

11 U *Illustrirte Zeitung*, sv. L, br. 1281, 18. I. 1868., na str. 52 objavljena je slika Lokruma, ali nije Haaseova; tekst na str. 51-52.

12 Za nas je osobito važna njezina knjiga *Aus Dalmatien* objavljena 1857., ali se Dalmacije doticala i u drugim svojim radovima. Vidi N. Beritić 1970. Odlomci na hrvatskom objavljeni su: U dragom kraju 1942, str. 49-140; I. Pederin 1989, str. 221-236. Šteta da ova knjiga, koja se često koristi kao izvor za poznavanje Dalmacije toga doba, još uvijek nije u cijelosti prevedena na hrvatski.

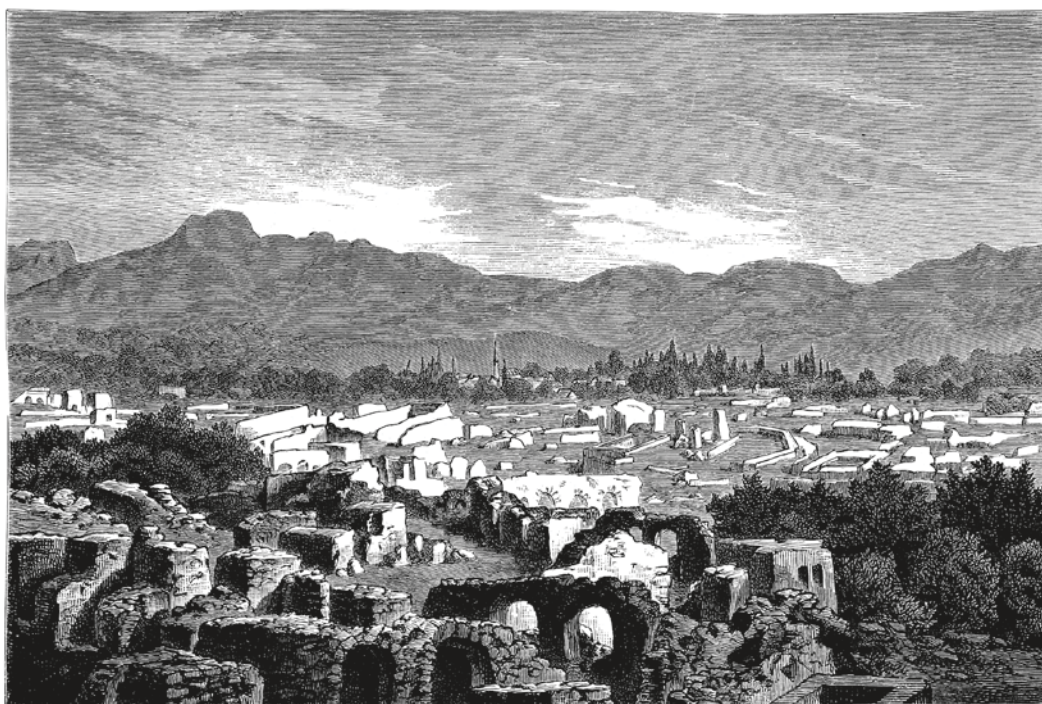
13 Na svojim se knjigama Ida redovito potpisuje samo s djevojačkim prezimenom (usporedi naslovnice digitaliziranih izdanja dostupnih na internetu), a Otto je svom prezimenu dodao Idino što se također vidi na naslovnica njegovih djela. Pa i na Idinoj knjizi o Dalmaciji piše: *Aus Dalmatien. Von Ida von Düringsfeld. Mit Anmerkungen von Otto Freiherr von Reinsberg-Düringsfeld.*

14 Stihove je po izdanju u zbirci objavila N. Beritić 1970, str. 382. Knjigu nismo uspjeli konzultirati, a za nju Beritić kaže da je veoma rijetka. Ona također navodi da je ovu i još deset pjesama Ida napisala u Splitu od rujna 1852. do siječnja 1853. (N. Beritić 1970., str. 380). Bilo bi vrijedno sve te pjesme ponovno objaviti uz prijevod na hrvatski, a ovu o Saloni pridružiti korpusu književnih tekstova o Solinu (usporedi P. Opačić 2003). Po pisanju N. Beritić (str. 377, 384) u *Illustrirte Zeitung*, br. 1336, 6. II. 1869, str. 99, objavljen prikaz Idina života i rada, ali se čini da u njemu nema spomena o tekstovima o našim krajevima jer ih Beritić ne navodi.

Zeichnung der Ruinen von Salona. Nach einer Zeichnung von C. Haase.

*Slika 1
Prikaz salonitanskih ruševina po crtežu C. Haasea objavljen godine 1867. (snimio Živko Bačić)*

Die Ruinen von Salona.

*Slika 2
Prerađeni Haaseov prikaz Salone objavljen godine 1883. (snimio Živko Bačić)*

Sve navedene ilustracije imaju istu napomenu da su izrađene po Haaseovu crtežu, ali samo litografija Omble ima inicijale CH (desno dolje), na prikazu Herceg Novoga oni su nejasni, a vedute Pirana, Poreča i Kotora ima potpis CHaase (desno dolje). Tko je radio spomenute litografije nije za sada poznato jer nisu navedena imena gravera osim na prikazu Poreča (lijevo dolje: Siegel & Göhring sc.), Rovinja (desno dolje: M. Schmidt sc.) i Splita (desno dolje: C. GÖHRING sc.).

Isticanje Haaseova autorstva u legendama ispod litografija izuzetno je važno za prepoznavanje slika koje je izradio po svojim crtežima, a nije ih potpisao punim imenom. To nam, također, pomaže da Haaseove crteže prepoznamo kao predloške za druge prikaze tih mjesta koji nemaju nikakvu oznaku o izvorniku po kojem su nastali. Tako su, primjerice, vedute Šibenika, Splita i Dubrovnika ponovno tiskane godine 1877. u knjizi Cesara Garimbertija u kojoj je opisano putovanje cara Franje Josipa I. po Istri i Dalmaciji 1875., ali bez podatka o autoru.¹⁵ Njegova slika »Ruševine Salone« poslužila je i za drvorez objavljen 1883. i 1890. u knjizi o Jadranu Amanda Schweiger-Lerchenfelda.¹⁶ Ako ga usporedimo s ilustracijom iz leipziskoga časopisa i slikom o kojoj više u nastavku, onda je očito da se radi o slobodnoj preradbi Haaseova prikaza koji je tiskan zrcalno.¹⁷ Priredivači slika za Schweiger-Lerchenfeldovu knjigu poslužili su se raznim knjigama koje se tiču i Dalmacije (osobito onom Charlesa Yriartea iz 1878.), ali i slikama tiskanima u časopisima kao što su *Illustrirte Zeitung*.

Iako je litografija »Ruševine Salone« iz leipziskoga lista bila već davno nabavljena za splitski Muzej, nije pobudila pažnju vjerojatno jer arheolozima nije pružala važnije dokumentarne podatke. Objavljena je tek 2007., ali bez ikakva komentara, u knjizi Lovre Katića o Solinu.¹⁸

Međutim, ona je bila i te kako korisna kada se krajem 2015. na dražbi pariške aukcijske tvrtke *Expertissim* pojavila slika, ulje na platnu, pripisana austrijskoj slikarskoj školi 19. stoljeća, odnosno slikaru CH (*Ecole autrichienne du XIXème siècle, CH****) čiji su inicijali u donjem lijevom kutu (C. H. Salone. 6. 9. 61.) dok u donjem desnom kutu piše Dalmacija (*Dalmatie*). Slika je nazvana »Pogled na Salonu u Dalmaciji« (*Vue du site de Salona en Dalmatie*).¹⁹ Zahvaljujući zauzimanju gospođe Flore Turner-Vučetić i dr. sc. Joška Belamarića sliku je otkupio Grad Solin i tako obogatio svoju zbirku umjetničkih djela u Gradskoj galeriji.

Premda su stručnjaci tvrtke *Expertissim* sliku pripisali austrijskoj školi, inicijali i njezina datacija u prvi su mah upućivali na Carla Haaga, njemačkoga slikara koji se udomaćio u Engleskoj. On je godine 1854. boravio u Dalmaciji i Crnoj Gori i nacrtao nekoliko akvarela s motivima i nošnjama tih krajeva²⁰ po kojima je kasnije mogao izraditi slike. Zahvaljujući litografiji iz Arheološkoga muzeja otkrili smo da se iza inicijala C. H. krije Carl (Karl) Haase, slikar istoga imena i sličnoga prezimena.

Haaseova slika »Ruševine Salone« izrađena je uljem na platnu i, kao što je rečeno, datirana 6. rujna 1861. Veličina joj je 54,5 x 83,5 cm (unutar okvira 41,7 x 71,5 cm), a na poleđini ima nedovoljno jasan zapis.²¹ U prvom planu vide se dijelovi amfiteatra s gledalištem i ostacima lukova uz nekadašnji glavni ulaz (*Porta pompae*).²² To je pogled od zapada prema istoku što se lijepo vidi iz usporedbe sa starim fotografijama poput one snimljene godine 1896. za izdavača Stengel & Co. iz Dresdena²³ po kojoj su izrađivane i razglednice.²⁴ U drugom planu slike je krstionica, od koje se prepoznaje njezin poligonalni oblik i krsni zdenac, a koja se nalazi uz gradsku baziliku.²⁵ Haaseov prikaz u osnovi se podudara s fotografijom koju je 1874. snimio

15 C. Garimberti 1877, str. 304-305 (Šibenik), 368-369 (Split, s istim potpisom gravera), 488-489 (Dubrovnik). Iz *Illustrirte Zeitung*a preuzeta je i slika careva boravka u Trstenom (str. 416-417) koja je objavljena 22. V. 1875. S. Mønnesland 2011, str. 218.

16 A. Schweiger-Lerchenfeld 1883, str. 281. Ista slika u prijevodu na talijanski A. Schweiger-Lerchenfeld [1890?], str. 235. Talijansko izdanje nema godinu, a u talijanskim bazama podataka se kao godina tiskanja navode 1887. i 1889. Na primjerku knjige u splitskom Arheološkom muzeju prijašnji je vlasnik, splitski bibliofil Eugenio Savo, uz svoj potpis dopisao godinu 1890. koja je otisnuta i na hrptu uveza koji je on dao izraditi. Slika je objavljena i u S. Mønnesland 2011, str. 251.

17 Zanimljivo je da zvonik solinske crkve više sliči na minaret.

18 L. Katić 2007a, str. 15 (stanje s kartom). Krajem 2007. objavljeno je drugo, dopunjeno izdanje Katićeve knjige, bez godine na naslovnoj stranici, ali na zadnjoj stranici uz CIP piše: Tiskano u siječnju 2008. I u tom je izdanju ista slika. L. Katić [2007]b, str. 15.

19 Slika je bila oglašena putem interneta i vidljiva na <https://www.expertissim.com/ecole-autrichienne-xixe-siecle-ch-vue-site-salona-dalmatie-tableau-12225941>.

20 J. L. Roget 1891, str. 348-349; Watersolours 1982, str. 8, 12; Watersolours 2000, str. 4, 9, 14, 15, 21; S. Mønnesland 2011, str. 167.

21 Slika je prvi put objavljena samo kao popratna ilustracija u J. Belamarić 2015, str. 35.

22 E. Višić-Ljubić 2010, str. 38-40.

23 U staroj fototeci Arheološkog muzeja u Splitu čuva se primjerak fotografije s legendom: 4975. *Salona. Rovine dell'Anfiteatro. Edditori Stengel & Co. Dresda.*, dok je na poleđini pečat tvrtke i godina 1896. Da fotografija nije snimljena prije vidi se po natpisnoj ploči koja je označavala lokalitet, na krajnjem stupu lukova, a postavljena je zajedno s još nekima po Salonu uoči održavanja Prvoga međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju 1894. godine. J. Mardesić 2014.

24 Jedno, starije, izdanje razglednice s ovom slikom ima iste podatke kao i navedena fotografija, dok ih novije nema već samo *Salona / Rovine dell'Anfiteatro*. (desno gore), a na poleđini serijski broj 1769-1908. Oba izdanja ima Arheološki muzej u Splitu. Stariju razglednicu vidi u M. Matijević 2001, str. 54.

25 E. Višić-Ljubić 2010, str. 16-20.

Slika 3
C. Haase, Ruševine Salone, 1861.

Franz Thiard de Laforest i objavio u svojoj knjizi 1878. godine.²⁶ To se stanje nije bitno promijenilo do prvih godina 20. stoljeća kad je Bulić proveo istraživanje dijela episkopalnoga kompleksa.²⁷ Po sredini slike, u daljini se naziru kuće Solina, s jablanima uz Jadro, i zvonikom crkve kao prepoznatljivim simbolom za naselje. Međutim, taj je detalj netočan jer mjesna crkva Gospe od Otoka nije imala

visoki zvonik već skromnu preslicu na pročelju, kao što se to vidi na akvarelu Petra Zečevića nastalom oko 1840. Gospina crkva izgorjela je godine 1875. pa je izgrađena nova koja je dovršena 1878. dok je zvonik podignut tek 1907. godine.²⁸ Cijelu sliku zatvaraju Kozjak i Mosor između kojih se na klisuri izdiže utvrda Klis.

26 F. T. de Laforest 1878, sl. 10; F. Bulić 1906, tab. VIII, ali bez podatka o godini i izvoru; N. Grčević 2002, str. 181. sl. 12. Grčević pogrešno piše da sl. 9 s legendom *Römischer Friedhof* prikazuje lokalitet Kapljuč jer je to snimak Manastirina što se vidi i iz Laforestova opisa groblja koje smješta oko sto koraka sjeverno od gradskih zidina i blizu *Porta capraria* što ne odgovara Kapljuču (F. T. de Laforest 1878, str. 38-39). Nekropola 16 sarkofaga na Kapljuču otkrivena je 1871., ali su istraživanja bazilike na Kapljuču počela tek poljodjelskim radovima 1908. i 1909., a 1913. otkupljeno je zemljište na kojem se nalazi (F. Bulić 1899; F. Bulić 1911, str. 3-4, 11, 25-27; F. Bulić 1986, str. 77-78). Autorica također griješi kad krstionicu naziva termama vjerojatno potaknuta Laforestom koji je (str. 39) navodi kao kupatilo (*das Bad*), tj. terme iako u opisu kaže da ima osmerokutan oblik (*achteckige Form*) što nikako ne odgovara salonitanskim termama. Arheološki muzej ima dva primjerka teksta Laforestove knjige, ali bez pripadajućih fotografija osim dviju s krstionicom. Međutim, obje se međusobno razlikuju po vrsti slova legende, a koja su drukčija i u odnosu na komplet u primjerku koji je objavila N. Grčević tako da možemo govoriti o tri »izdanja« ovih tabli. Osim toga jedna ima skraćenu inačicu legende, tj. samo *Das Bad* i na tom primjerku je don Frane Bulić dopisao godinu 1874. Spomenimo još i to da se primjerci iz Muzeja imaju drukčiji okvir od onih koje je objavila Grčević.

27 Usporedi slike objavljene u F. Bulić 1902, tab. V, IX; F. Bulić 1906, tab. VIII-XI. Krsni zdenac je, piše Bulić, »1912. obnovljen današnjim crvenim opekama, a da se vidi, kako je to u staro doba izgledalo«. Bilo je to nakon što je William Gerber te godine proveo istraživanje krstionice. F. Bulić 1986, str. 96; na str. 97 još jedna slika krstionice s početka 20. stoljeća; W. Gerber 1917, str. 69-75. Usporedi prikaze na razglednicama u M. Matijević 2001, str. 46. Stanje nakon revizijskih istraživanja 1949. vidi u E. Dyggve 1957, str. 194; današnje stanje E. Višić-Ljubić 2010, str. 18.

28 A. Duplančić 1999, str. 12-13, 34-35; L. Katić 2007a, str. 36; L. Katić [2007]b, str. 36; M. Matijević 2011, str. 71, 101-103.

Haaseova slika odražava ugođaj lijepog, dijelom oblačnog, rujanskog dana u kojem se zrake sunca probijaju kroz oblake i svjetlom naglašavaju amfiteatar, sâm Solin i Klis. Slikar prikazuje salonitanske ruševine gledane od zapada prema istoku, s točke sjeverno od amfiteatra prema Paraćevim kućama, a u stanju nakon istraživanja Francesca Carrare koji je svoje rezultate rezimirao u knjizi objavljenoj godine 1850. Stanemo li na pretpostavljenu točku, na tlocrtu Salone s označenim rezultatima Carrarinih iskopavanja,²⁹ onda je krstionica otprilike na položaju na kojem je crta Haase, ali znatno približena pa je neproporcionalno velika, dok je Solin »preselio« sjevnije tako da je slika ipak svojevrstni capriccio u kojem prostorni odnosi nisu vjerni. Obrisi planina i smještaj Klisa su točni.

S obzirom na broj objavljenih litografija i zemljopisni opseg od Istre do Boke kotorske, Haase vjerojatno nije izrađivao slike na platnu odmah na licu mjesta nego kod kuće, u atelijeru, na temelju crteža. Nije nam poznato je li tako bilo i sa salonitanskim krajolikom iako ima nadnevak iz rujna 1861. Zahvaljujući internetskim bazama podataka znamo, međutim, da je jedna njegova slika pejzaža uz dalmatinsku obalu datirana s godinom 1865.³⁰ što nas nuka na pomisao da je slika Salone ipak nastala u atelijeru.

Haaseov »jadranski ciklus« poznat nam je, izuzmemo li »Ruševine Salone« i sliku dalmatinske obale, samo na temelju litografija iz *Illustrirte Zeitung*. Ne znamo gdje su njegovi crteži ni koliko je slika na temelju njih izradio. Jedino nam je poznat crtež Splita koji je nedavno oglasila na prodaju aukcijska kuća *Zisska & Lacher* iz Münchena.

Izrađen olovkom (*Bleistiftzeichnung mit Weisshöhung*), veličina mu je 30,9 x 47 cm, signiran je desno dolje *CHaase*, a pripadao je zbirci dr. Wilhelma Denzela. Nema nadnevak, ali je datiran oko 1860. godine.³¹

Slika salonitanskih ruševina Carla Haasea spada u najstarije umjetničke prikaze Salone/Solina. Salonu možemo pratiti počevši od karte Splita s okolicom Martina Kolunića Rote nastale oko 1570.³² i vedute u knjizi Wilhelma Dilicha objavljene 1609. godine.³³ Iz 17. i 18. stoljeća sačuvano je više planova Solina, a u to vrijeme počinju se javljati i crteži pojedinih lokaliteta i spomenika.³⁴ Sredinom 18. stoljeća nastaje prva, premda fantastična, rekonstrukcija izgleda antičke metropole Dalmacije don Vicka Paternija koja je tiskana 1751. godine.³⁵ Svojom slikovitošću osobito pažnju privlačio je Dioklecijanov akvedukt. Godine 1757. nacrtao ga je francuski slikar Charles Louis Clérisseau, po čijem je crtežu izrađen bakrorez objavljen 1764. u knjizi Roberta Adama.³⁶ Akvedukt je 1782. nacrtao i Louis François Cassas, također francuski slikar,³⁷ koji je na jednom akvarelu romantičarski prikazao rimske nadgrobne spomenike uz obalu rijeke Jadro.³⁸

Osnivanje Arheološkoga muzeja u Splitu 1820. i početak sustavnijega istraživanja Salone potaknuli su nastanak raznih crteža i tlocrta otkopanih spomenika od kojih neki nemaju samo dokumentarnu nego i umjetničku odliku. U takve primjerice spadaju akvareli koje je izradio Carl Mohr von Ehrenfeld, natporučnik ađutant 4. lovačkog bataljuna.³⁹ On je pomagao Francescu Carrari prigodom iskopavanja 1846. tako što mu je izrađivao tezensku dokumentaciju (planovi i crteži),⁴⁰ a neke Mohrove

29 F. Carrara 1850b, karta *Mappa topografica di Salona secondo le scoperte del d.r Carrara* uz naslovnu stranicu; F. Carrara 1991, str. 100; J. Jeličić-Radonić - A. Sedlar, str. 29. U Carrarinjoj ostavštini u Arheološkom muzeju čuva se originalni tlocrt u bojama koji je poslužio za tisak u knjizi, a koji ovdje objavljujemo. Na njemu, međutim, nema naziva lokaliteta kao u knjizi.

30 Slika je nazvana »Seestrand an der Küste Dalmatiens«, signirana lijevo dolje, a prodana je na aukciji godine 2005. Vidi <http://www.artvalue.com/auctionresult-haase-carl-friedrich-moritz-em-seestrand-and-der-kuste-dalmat-1333073.htm> i <http://it.artprice.com/artista/39731/karl-haase/pittura/3404670/seestrand-an-der-kuste-dalmatiens>. I na tim je stranicama Haase poistovjećen s onim rođenim godine 1844.

31 Zisska & Lacher, Auktion 66, 11.-13. Mai 2016, 2. dio, kat. br. 2122, str. 359 - slika, 360 - opis. PDF izdanje na <http://de.zisska.de/pdf-katalog-auktion-66>.

32 A. Duplančić 1999, str. 9. U nabranju izostavljamo djela Camotia, Rosaccia i prikaze osvajanja Klisa jer ne donose ništa bitno za poznavanje izgleda Salone.

33 W. Dilich 1609, tabla uz str. 377; njezinu sliku vidi u Enciklopedija 1980, str. 180. Natpis na slici Solina: *Salonae / rovinae*. Ovdje objavljujemo detalj s prikazom Solina jer zaslužuje pažnju zbog tvrdave na lijevoj strani Jadra i Vranjica.

34 D. Farlati 1751, tabla uz str. 276; I. Babić 1985, str. 72, 73; A. Duplančić 1993, str. 197, 198, 206; A. Duplančić 1999, str. 8, 10, 11, 15 - tok Jadra s mlinicama iz 1812.

35 D. Farlati 1751, ad str. 278; da je Paterni autor navodi se na str. 277. O njemu D. Kečkemet 1987, str. 136-138.

36 R. Adam 1764, tab. LXI; Dioklecijanov akvedukt 1999, slika na koricama. D. Kečkemet 2003, str. 184-185, tab. LXI. Francuski slikar Hubert Robert izradio je 1766. u akvarelu preradbu te grafike. D. Kečkemet 2003, str. 119-120.

37 Njegov prikaz akvedukta poslužio je kao predložak za sliku objavljenu u A. A. Schmidl 1842, nenumerirana tab., sl. *Aquaeduct bei Salona* (D. Kečkemet 1978, str. 184-186). Isto tako upotrijebljen je i prigodom objavljivanja velikoga lista s prikazom dalmatinskih gradova tiskana 1846. u povodu dolaska nadvojvode Franje Karla u Dalmaciju, a koji kao litograf potpisuje bečki litograf i akvarelist Franz Xaver Sandmann (A. Duplančić 1990, str. 121). Primjerke toga litografskog lista imaju Konzervatorski odjel u Splitu i Državni arhiv u Zadru. Cijeli list objavljen je u N. Dobrović 1950, str. 88-89.

38 J. Lavallée - L. F. Cassas 1802, akvedukt tab. 59 (između str. 134 i 135), 57 (ad str. 144); spomenici 56 (ad str. 146); D. Kečkemet 1978, str. 102-104, 168, 172-173.

39 S punom titulom potpisao se kolovozu 1846. u knjizi posjetitelja Muzeja 1842.-1892., I. 10r. Po jednom izvoru na internetu, koji nismo mogli provjeriti, Mohr je rođen 1812. u Češkoj, a umro 1885.

40 F. Carrara 1850b, str. 23; F. Carrara 1991, str. 116. Svoju zahvalnost Mohru za besplatno crtanje iskopina Carrara ističe u izvještaju splitskom okružnom poglavaru 30. svibnja 1846. Arheološki muzej u Splitu, arhiv, 1846, br. 40.

Slika 4
Detalj Haaseove slike

Slika 5
Haaseov potpis i datum na slici

Slika 6
Zapis na poleđini Haaseove slike

Slika 7
Salonitanski amfiteatar na fotografiji iz godine 1896.

crteže Carrara je odnio u Beč da pokaže rezultate svoga rada.⁴¹ Od Mohrovih crteža sačuvana su tri akvarela i to: *Porta caesarea*, amfiteatar i Dioklecijanov akvedukt.⁴² Sva tri su signirana lijevo dolje *Mohr* i nemaju godinu, ali ih se na temelju Carrarinih izvještaja i dnevnika može datirati u 1846. kada su istraživani ti lokaliteti.

Kao Carrarin suradnik javlja se i splitski liječnik i slikar Franjo Bratanić koji je crtao nalaze otkrivene 1848. i 1850., a između ostaloga izradio je 1848. prikaz lokaliteta *Hortus Metrodori*.⁴³ Splitski slikar Petar Zečević bio je Carrarin prijatelj i suradnik kojemu je crtao narodne nošenje za njegovu knjigu o Dalmaciji i razne spomenike,⁴⁴ ali nije poznato da mu je pomagao oko salonitanskih iskopina.⁴⁵ Međutim, Zečević

je ipak dao doprinos ikonografiji solinskoga prostora time što je 1831. naslikao slap Marinac i Aljinovića mlinicu,⁴⁶ a oko 1840. dva važna akvarela Gospe od Otoka.⁴⁷

Godine 1840. u Dalmaciju dolaze austrijski slikari Jakob i Rudolf Alt (otac i sin) koji izrađuju niz slika s motivima ovoga dijela Jadrana. Jakob je, između ostaloga, nacrtao Solin (gledan s lijeve strane Jadra) i Klis te Dioklecijanov akvedukt koji su već iduće godine tiskani kao kromolitografije u knjizi Franza Pettera.⁴⁸ Salonitanskim starinama nije odolilo ni njemački slikar Eugen Adam koji je 1846. boravio u Splitu.⁴⁹ On je posjetio Solin i crtao antičke ruševine te akvedukt. Neke crteže dao je F. Carrari koji ih je, kao i Mohrove, pokazao u Beču.⁵⁰ Adam je bio oduševljen

41 M. Špikić 2010, str. 149, 156, 159, 164, 168; F. Carrara 2010, str. 154, 157, 162, 169.

42 Prva se dva čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu kamo su zasigurno dospjeli s Carrarinom ostavštinom 1898. Crtež *Porta caesarea* je skraćen sa svih strana i iskidan napola zbog čega je bio zalijepljen selotejpom koji je ostavio ružan trag. S donje strane se vidi da je bio neki zapis olovkom, a na poleđini je Bulić napisao: *Porta Caesarea 1848*. Da drugi crtež prikazuje amfiteatar vidi se i na temelju usporedbe s fotografijom iz 1896. koju ovdje objavljujemo. Akvarel akvedukta nalazi se u Konzervatorskom odjelu u Splitu kamo je najvjerojatnije dospio prigodom odlaska Konzervatorskoga zavoda iz Muzeja. Bulić je na njemu zapisao: *Acquidotto a Dujmovača*. Taj je crtež već objavljivan, ali ga donosimo i ovdje radi cjeline i tiskanja u bojama. S. Piplović 1988, str. 14; Dioklecijanov akvedukt 1999, str. 39.

43 F. Carrara 1850a, tab. IV, br. 12; R. Tomić 2004, str. 114-115; vidi i Bratanićev crtež nadgrobnih spomenika na str. 117.

44 Nacrtao mu je staru splitsku vijećnicu i nešto na Svetom Spasu na izvoru Cetine, vjerojatno crkvu, a možda i okolno groblje sa stećcima. C. Fisković 1954, str. 76-78; A. Duplančić 2005, str. 460-461.

45 Među Zečevićevim akvarelima u Arheološkom muzeju nalaze se crteži vestibula Dioklecijanove palače, trogirске katedrale, crkve i minareta u Drnišu te manastira Dragovića. Treba istaknuti i akvarel dijela Buvinovih vratnica splitske katedrale iz 1846. jer je to njihov najstariji prikaz. Za sada ne znamo je li možda neki od navedenih crteža bio namijenjen Carrari.

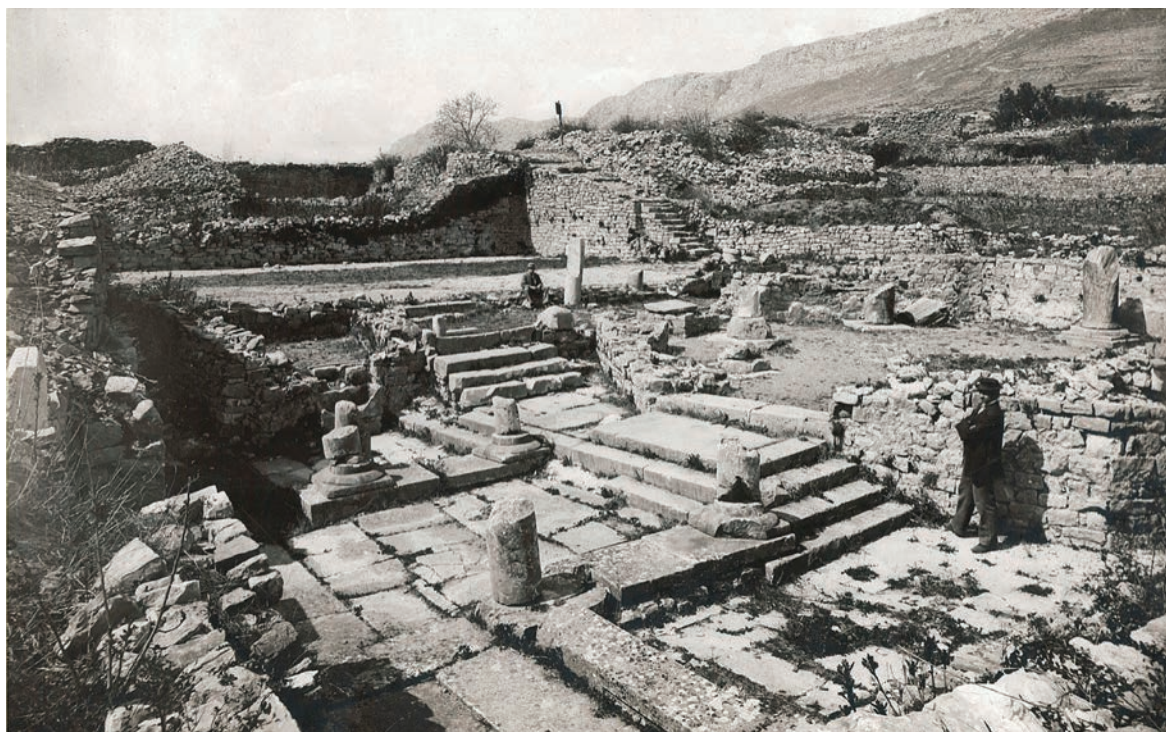
46 R. Tomić 2004, str. 108-109; A. Duplančić 2009, str. 146, 153 (uvećani detalj); M. Ivanišević - Đ. Ivanišević 2011, str. 78, 315-316.

47 A. Duplančić 1999, str. 12-13, slika na koricama; M. Matijević 2011, str. 68, 70.

48 F. Petter 1841, 2. sveščić, splitski okrug, tab. *Salona mit der Festung Klissa*, tab. *Spalatoer Kreis*, sl. 1. *Wasserleitung bei Salona*. Na istoj je tabli i (sl. 2) slika Jupiterova hrama čiji je akvarel, ali pod imenima oca i sina Alta, objavljen u M. Špikić 2010, str. 86.

49 U kolovozu se potpisao u knjizi posjetitelja Muzeja 1842.-1892., I. 10r.

50 M. Špikić 2010, str. 164; F. Carrara 2010, str. 169.

Slika 8
Krstionica u Saloni krajem 19. stoljeća (snimio Josef Vlha)

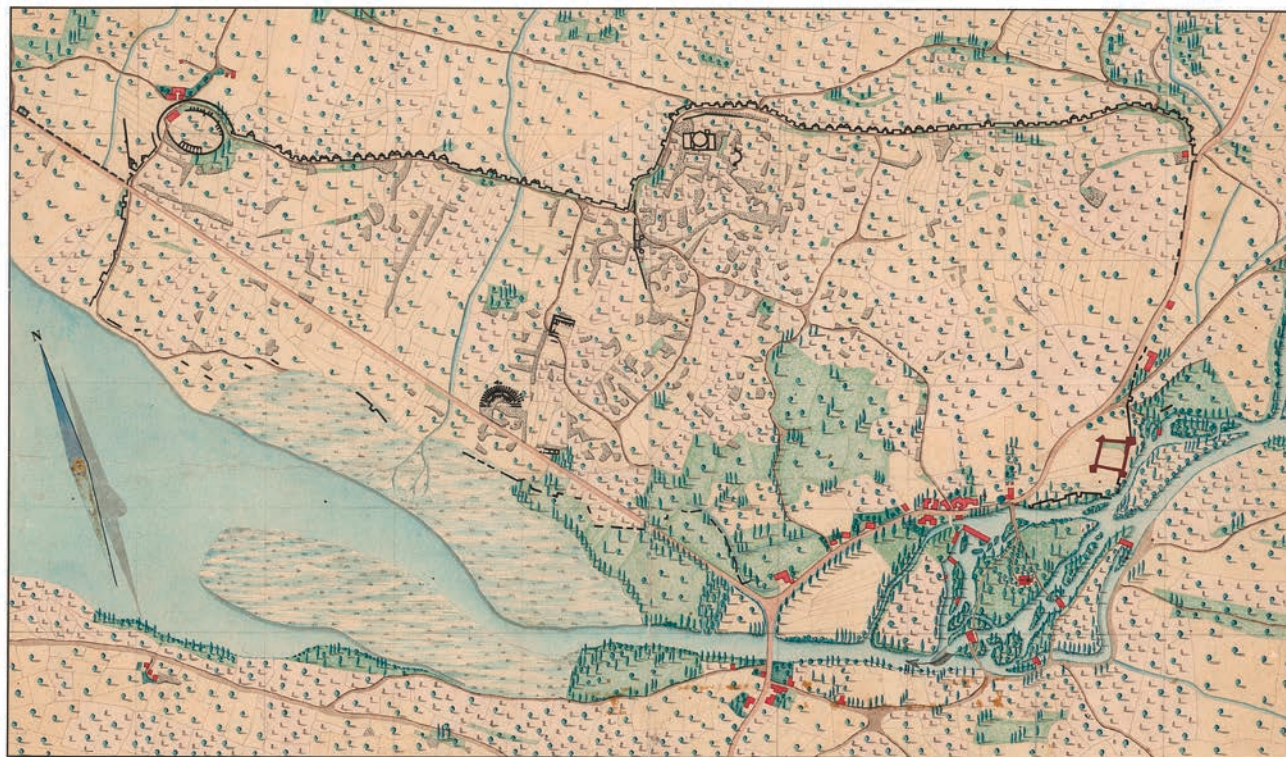

Slika 9
Krstionica u Saloni oko godine 1900.

Salonom pa je naumio napraviti knjigu njoj posvećenu. O svemu tome svjedoče njegova dva pisma upućena Carrari 15. rujna i 1. listopada 1846. od kojih je prvo zanimljivo zbog vinjeta kojima ga je ilustrirao, a među njima je i prikaz akvedukta.⁵¹

U vezi s obnovom Dioklecijanova akvedukta, arhitekt Vicko Andrić izradio je 1845. njegov uzdužni snimak, tlocrt i presjek.⁵²

Sredinom 19. stoljeća Solin posjećuju još dva ugledna slikara. Godine 1854. bio je to već spomenuti Carl Haag koji je također naslikao akvedukt, ali i krstionicu koju je iskopavao Carrara.⁵³ Krstionicu je nacrtao gledanu od juga prema sjeveru tako da se vidi njezino predvorje s četiri stupa na kojima su bili kapiteli s paunovima (danas u Arheološkom muzeju), a jasno se vidi i jedna od niša unutar krstionice.⁵⁴ Desno u daljini vidi se Klis. Naziv slike,

Slika 10
Tlocrt Solina iz godine 1850.

51 To pismo spominje Carrara u svom dnevniku. F. Carrara 2010, str. 154. Ova pisma zaslužuju da budu objavljena kako zbog sadržaja tako i zbog vinjeta. Adam je više puta obrađivao dalmatinske teme: pastir i pastirica (1846.), seljaci kod izvora (1869.), vojni logor (1870.), trgovci s karavanom (1873.), nošnje objavljene kao litografije u časopisu godine 1882. Mønnesland 2011, str. 186-187. Vidi i: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eugen_Adam_Feldlager_in_Dalmatien.jpg; <http://fineartamerica.com/featured/rest-of-merchants-on-a-dalmatian-coast-mule-caravan-eugen-adam.html>; <http://www.mutualart.com/Artist/Eugen-Adam/4E68F60C60FE03A8/Artworks>.

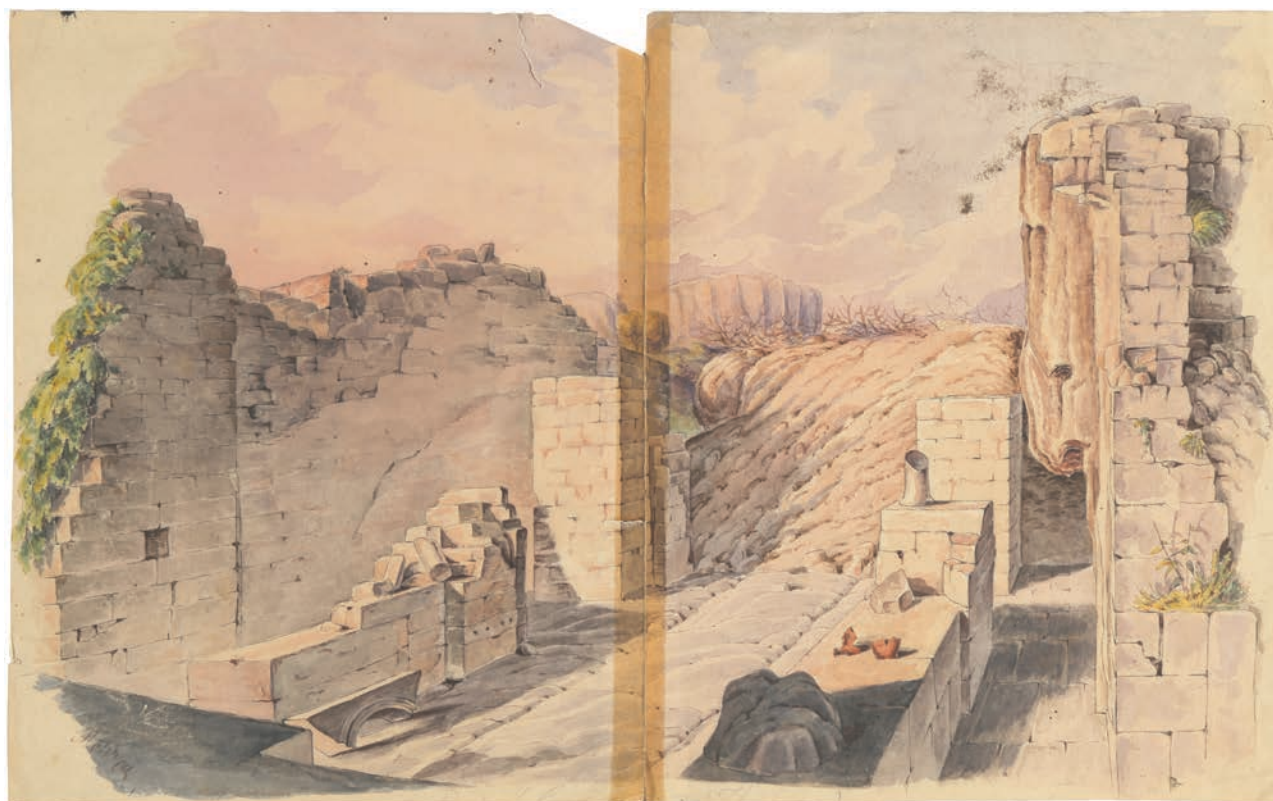
52 D. Kečkemet 1993, str. 67, 199, bilj. 570, sl. 45; detalj u Dioklecijanov akvedukt 1999, str. 34-35.

53 U rujnu 1858. Haag putuje u Grčku, a u studenome je došao u Egipat (Watersolours 2000, str. 4). Čini se da je tada ponovno boravio u Dalmaciji. Naime, u runu 2003. njegova praunika Catherine Allison posjetila je Split i donijela sa sobom dva pradjedova notesa u kojima su crteži naših narodnih nošnja i mjesta. Prvi ima godinu 1854., a na drugome je zapisano: *Dalmatia 1858*. Gospođa Allison mi je tada darovala neku građu o pradjedu, crno-bijelu fotografiju Haagova autoportreta iz 1880. kao i fotografije u bojama njegovih akvarela akvedukta, splitskoga samostana na Poljudu, mlade Kaštelanke, jednih vrata (*Porta Saracinesca à Signe. / C. H. / 1856*) i fotokopiju slike krstionice. Ti su akvareli objavljeni u Watersolours 2000, str. 9 (Poljud), 14 (vrata), 15 (Kaštelanka), 21 (akvedukt). Posjet gospođe Allison i notese spominje S. Braica 2006; tu je na koricama i na str. 41 tiskana slika Kaštelanke, ali ne u bojama; S. Braica 2009, str. 119-120. Sliku akvedukta donosi S. Mønnesland 2011, str. 167.

54 Vidi tlocrt u F. Carrara 1850a, tab. I, br. 2, prostorija označena slovom A; slika kapitela na tab. IV, br. 11. Isti tlocrt u F. Carrara 1850b, str. 113. Usporedi fotografiju Josefa Wlhe snimljenu krajem 19. stoljeća u F. Bulić 1902, tab. IX; F. Bulić 1906, tab. X. Slika se čuva u staroj fototeci Arheološkoga muzeja u Splitu, a zbog dokumentarnosti i teže dostupnosti donosimo je i na ovom mjestu.

Slika 11
Salona u knjizi W. Dilicha iz godine 1609.

Slika 12
Carl Mohr, Porta Caesarea, 1846. (snimio Živko Bačić)

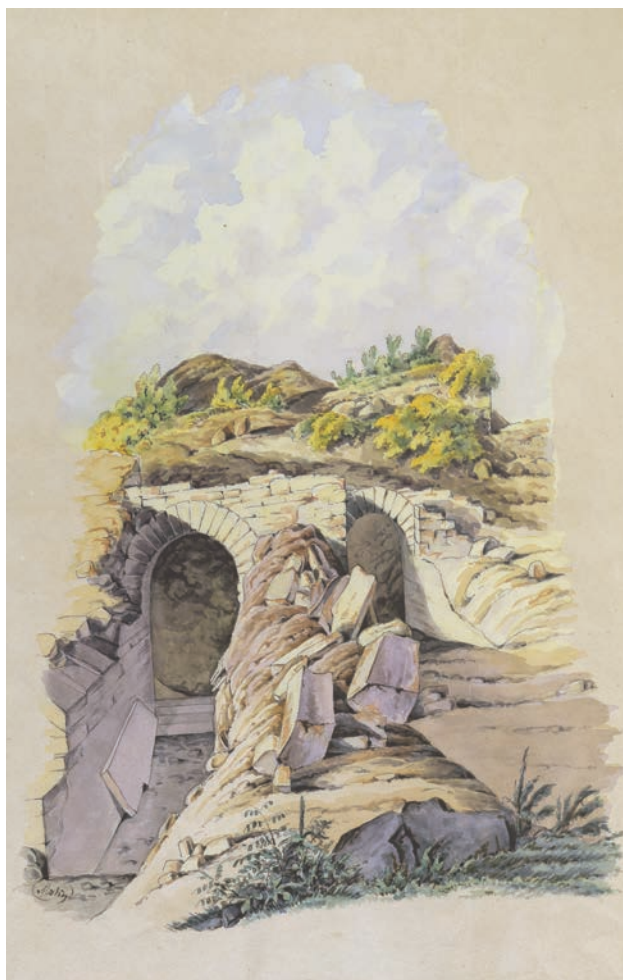
signatura i godina 1854. su desno dolje.⁵⁵ Iz literature znamo da je Haag na izložbi priređenoj 1855. izložio i sliku solinskih ruševina s grupom Zagoraca (Morlaka) koji slušaju staroga pjevača kako pjeva o padu Salone.⁵⁶

Godine 1858. u Splitu je boravio belgijski slikar Jan (Jean) Baptiste van Moer. I on se pridružio nizu umjetnika koji slikaju motive iz Dioklecijanove palače⁵⁷ i ljude u narodnim nošnjama te odlaze u Salonu gdje ih privlače njezine ruševine. Sačuvano je nekoliko Van Moerovih crteža ostataka rimske arhitekture Salone⁵⁸ kao i jedan crtež Paraćevih dvora,⁵⁹ ali za sada nije poznata niti jedna njegova slika sa solinskom tematikom.⁶⁰

Iz ovoga pregleda ikonografije salonitansko/solinskoga prostora očito je da slika Carla Haasea zauzima važno mjesto koje će još više doći do izražaja u nekom budućem korpusu prikaza Solina na starim crtežima, slikama i grafikama tim više što su mnoga od tih djela izvan naše zemlje.

Na kraju se moramo osvrnuti na tekst Ide von Dürngsfeld koji prati Haaseovu litografiju, a koji donosimo kao prilog ovom radu. Tijekom boravka u Dalmaciji od kolovoza 1852. do veljače 1854.⁶¹ Ida i njezin muž Otto dobro su upoznali povijest i kulturne spomenike Dalmacije. Pritom su se uvelike služili kako tiskanom literaturom tako i rukopisima, što se vidi iz popisa izvora na kraju svakoga poglavlja bilježaka kao i iz njihove prepiske sa Šimom Ljubićem i Francescom Carrarom.⁶² Upravo će ovaj potonji biti glavni ldin izvor podataka, osobito njegova knjiga o topografiji i iskopinama iz godine 1850.

Napis o Saloni Ida započinje svojom pjesmom, a zatim navodi mišljenja starih autora o Saloni (Giustiniani, Spon, Fortis).⁶³ Salona je postala glavni grad Dalmacije nakon

Slika 13
Carl Mohr, *Amfiteatar, 1846.* (snimio Živko Bačić)

55 Slika je bila na dražbi kod aukcijske kuće Bonhams u Londonu 2007. (aukcija *Exploration, travel and topographical pictures*). Vidi <https://www.bonhams.com/auctions/14681/lot/174/>.

56 J. L. Roget 1891, str. 349: *Ruins of Salona, in Dalmatia, with a party of Morlachs listening to a Bard singing the history of the destruction of the city*. Tada je izložio i jednu sliku Dioklecijanove palače: *Ruins of the Palace of Diocletian, Spalatro*.

57 Splitski Arheološki muzej ima njegovu sliku Peristila iz 1873. s posvetom Ivanu Burattiju (A. Duplančić 2004, str. 17-18; R. Tomić 2004, str. 118-119). Poznate su još dvije njegove slike Peristila; jedna je iz 1860. (pogled prema jugu) i 1878. (pogled prema sjeveru). Vidi <http://www.artnet.com/artists/jean-baptiste-van-moer/motiv-aus-split-in-kroatien-VwLyUhzZNTjuqJ93r9Djqg2>; <http://www.artnet.com/artists/jean-baptiste-van-moer/cour-de-la-cathedrale-animee-a-split-dalmatie-b7BAQt3FTCuzKrxToluqlg2>. Sliku iz 1860. vidi u J. Belamarić 2015, str. 83.

58 D. Kečkemet 1984, str. 109-111 (popis); u istom broju Kulturne baštine, u kojemu je navedeni članak, objavljene su kao vinjete dva Van Moerova crteža solinskih ruševina i to na str. 14 crtež (krstionice) koji odgovara br. 14 iz popisa, a na str. 50 crtež amfiteatra koji odgovara br. 19 iz popisa. Za sliku na str. 14 Kečkemet u popisu kaže da su to nesumnjivo solinske ruševine »vjerojatno na području oko bazilike«, ali ne kaže koje (D. Kečkemet 1984, str. 110; D. Kečkemet 2004, str. 124). M. Ivanišević 2002, I, str. 655, II, str. 229, piše da crtež prikazuje Manastirine. Međutim, to nije točno jer se radi o krstionici što je jasno usporedimo li je sa spomenutim crtežom Carla Haaga, Carrarinim tlocrtom sklopa krstionice i Wlhinom fotografijom. Vidi bilj. 54.

59 Kao dvorište težačke kuće u Solinu navodi D. Kečkemet 1984, str. 109; D. Kečkemet 2004, str. 123 (sa slikom). Prepoznavanje toga crteža kao prikaza Paraćevih dvora donosi M. Ivanišević 2002, I, str. 655, II, str. 250 (tu je slika malo skraćena).

60 Ovdje ćemo podsjetiti da se Van Moerov crtež sajma ne odnosi na Solin (kako je mislio Kečkemet) nego na Split. D. Kečkemet 1984, str. 109; D. Kečkemet 2004, str. 124 (sa slikom); A. Duplančić 2009, str. 149.

61 N. Beritić 1970, str. 372, piše da je bračni par početkom kolovoza otplovio iz Trsta prema Dalmaciji. O problemima i sumnjama vezanim uz njihov dolazak vidi I. Pederin 1989, str. 214-215.

62 Za pisma Ljubiću vidi N. Beritić 1970; za Carrarina pisma vidi M. Špikić 2010.

63 F. Carrara 1850b, str. 7-8; F. Carrara 1991, str. 107.

Slika 14
Carl Mohr, Dioklecijanov akvedukt, 1846. (snimio Živko Bačić)

što je u drugom delmatskom ratu Publije Kornelije Scipion Nazika zauzeo Delminij,⁶⁴ a nju su pak razorili Avari 639. godine.⁶⁵ Antički je grad kasnije bio kamenolom iz kojega se vadio materijal za nove građevine, među kojima i za splitske zidine⁶⁶ i zvonik Sv. Duje te trogirsku katedralu.⁶⁷ Štoviše, njezino je kamenje služilo i kao sredstvo plaćanja: generalni providur Pietro Valier dao je 1678. dopuštenje splitskom odvjetniku dr. Jeronimu Kavanjinu da, kao nadoknadu za njegov besplatan rad kao fiskalni odvjetnik, može iz Salone slobodno uzimati malo i veliko kamenje.⁶⁸ Spominje ostatke Dioklecijanova akvedukta pod starim talijanskim nazivom *Ponte secco* kako je obilježen na starim kartama još od 16. stoljeća.⁶⁹

U nastavku članka autorica govori o crkvenoj povijesti, sv. Dujmu kao učeniku sv. Petra, o ulozi Salone kao crkvenoga središta pa spominje prepisku između salonitanskoga biskupa Ezihija (III.) i sv. Augustina, navodi biskupa Teodora (III.) iz 7. stoljeća kao posljednjega salonitanskoga biskupa⁷⁰ i Ivana Ravenjanina kao utemeljitelja splitske Crkve.⁷¹

Ida zatim prelazi na arheološku tematiku pa spominje plan Salone koji je po nalogu mletačkoga Senata godine 1672. izradio Gian Giorgio Calergi,⁷² ali je za znanost beskoristan jer je samovoljno fantastičan (*willkürlich phantastische*).⁷³ U nastavku kaže da je car Franjo I. godine 1821. naredio iskopavanja u Puli⁷⁴ i Saloni te nabraja postignuća

64 Ovaj podatak donosi F. Carrara 1844, str. 9.

65 F. Carrara 1844, str. 12, 15-17; F. Carrara 1850b, str. 6; F. Carrara 1991, str. 104. O ovoj problematici vidi I. Marović 2006.

66 A. Duplančić 2007, str. 16.

67 F. Carrara 1850b, str. 66; F. Carrara 1991, str. 146. Mišljenje da je salonitanski kamen upotrijebljen za gradnju trogirске katedrale, točnije za Radovanov portal, zabilježio je nepoznat pisac krajem 16. stoljeća, a tu je tradiciju čuo i car Franjo I. prigodom posjeta Trogiru godine 1818. D. Babić 2012, str. 16, 35; I. Pederin 1989, str. 83. Postajalo je, međutim i mišljenje da su dijelovi portala donijeti iz kaštelanskih Bijaća. V. Omašić [2001], str. 113.

68 F. Carrara 1850b, str. 67; F. Carrara 1991, str. 146-147; L. Jelić 1894, str. 41.

69 U narodu je bio poznat pod nazivom Suhi most, odnosno Mostine po čemu je predjel oko njega dobio svoje ime.

70 Te podatke donosi D. Farlati 1753, str. 64-90, 300-326. Za Ezihija vidi M. Ivanišević 1994, str. 119, 129-141; J. Jeličić-Radonić - I. Jelić 2013.

71 Prilog o vjerodostojnosti Ivana Ravenjanina vidi A. Duplančić 2013, str. 213-224.

72 F. Carrara 1850b, str. 10-11; F. Carrara 1991, str. 109. Calergijevo ime je samo Zorzi (Giorgio), a njegova karta splitsko-solinskoga polja nastala je godine 1675. Središnji dio karte sa Salonom vidi u A. Duplančić 1999, str. 11, a osam detalja u M. Ivanišević 2010a; o Calergiju, s navođenjem starije literature, M. Ivanišević 2010b. Jednu drugu kartu šireg područja Salone objavio je D. Farlati 1751, ad str. 277; da je on autor vidi na str. 277 i popis slika na str. II.

73 Ovo se vjerojatno odnosi na već spomenutu Paternijevu rekonstrukciju iz Farlatija. Vidi bilj. 35.

74 Za početke zaštite antičkih spomenika u Puli vidi R. Matijašić 1994, str. 6-7.

Slika 15
Pismo Eugena Adama iz 1846. s motivima Klisa i akvedukta (snimio Živko Bačić)

Slika 16
Prizor sa solinskoga sajma u pismu E. Adama iz 1846. (snimio Živko Bačić)

istraživanja dr. Carla Lanze koji ih je morao prekinuti zbog bolesti očiju.⁷⁵ Najviše pažnje autorica posvećuje rezultatima iskopavanja Francesca Carrare koja je započeo u siječnju 1846., a o čemu je izvijestio na IX. kongresu talijanskih znanstvenika održanom u Veneciji iduće godine.⁷⁶ Carrara je istražujući zidine grada ustvrdio njihovu dužinu i površinu Salone te oblike kula,⁷⁷ a posebno je važna njegova knjiga *Topografia e scavi di Salona, Trieste* 1850.⁷⁸

U zadnjem odlomku članka autorica govori o selu Solinu i njegovim kućama u koje su ugrađeni dijelovi antičkih spomenika. Spominje krčmu *K glasovitom lovcu (Al famoso cacciatore)* u kojoj je jedan veliki kip služio kao klupa,⁷⁹ a na kraju sajam na Malu Gospu 8. rujna kada se

Morlaci sa stokom skupljaju pod vrbama i topolama što je veoma slikovit prizor.⁸⁰

Ida von Düringsfeld veoma je cijenila Carraru čiju je knjigu iz 1850. obilato iskoristila za svoj tekst o Saloni. On je njezinu mužu slao razne podatke uoči i tijekom njihova boravka u Dalmaciji⁸¹ pa je preranom Carrarinom smrću Ida izgubila dragocjena suradnika pa je žalost za njim izrazila u prigodnoj pjesmi čim je čula tu tužnu vijest.⁸² Na kraju još treba spomenuti da je Idin tekst o Saloni mnogo duži i točniji u odnosu na onaj koji je kao opširniju bilješku sastavio njezin muž Otto među napomenama u Idinoj knjizi o Dalmaciji.⁸³

75 Ida ne navodi njegovo ime već piše samo dr. Lanza. Njegov sin Francesco također je bio liječnik i kasnije ravnatelj Arheološkoga muzeja. O njima A. Duplančić - Lj. Kraljević 1988; M. Špikić 2007.

76 F. Carrara 1847a; isti tekst na njemačkom F. Carrara 1847b.

77 F. Carrara 1850b, str. 24-31; F. Carrara 1991, str. 117-121.

78 Hrvatski prijevod F. Carrara 1991.

79 To je veliki rimski kip muškarca odjevena u togu koji je bio vlasništvo obitelji Garagnin iz Trogira, a između veljače 1848. i lipnja 1849. prenio je u Arheološki muzej (A. Duplančić 2015, str. 175-183). Krčmu i kip spominje i putopisac Paton 1847. (A. Duplančić 2015, str. 183, bilj. 65). Budući da je kip od 1849. bio u Muzeju Ida ga nije mogla vidjeti u Solinu, ali je priču o njemu mogla preuzeti iz Patonova teksta objavljena u listu *La Dalmazia* koji je koristila kao izvor za svoje znanje o Dalmaciji. Spomenuta krčma bila je negdje u centru Solina, ali je nismo uspjeli ubicirati. A. Duplančić 2015, str. 189-190.

80 Sajam u Saloni privukao je brojne putopisce i slikare (o njemu govori i spomenuti slikar Adam koji je ujedno nacrtao i jednu vinjetu s tom tematikom u pismu Carrari). Usporedi A. Duplančić 2009; S. Mønnesland 2011, str. 144-145, 190-191, 271.

81 M. Špikić 2010, str. 183, 219-221, 235.

82 U povodu njegove smrti spjevala je pjesmu datiranu u Dubrovniku 12. veljače 1854. koju je potpisala kao *Ida Baronin Reinsberg-Düringsfeld*. Objavljena je u A. Bajamonti 1854, str. 97.

83 I. von Düringsfeld 1857, str. 283-285.

Slika 17
Carl Haag, *Krstionica u Saloni*, 1854.

Prilog

Salona.

Es drängen sich üppig Wein und Feigen,
Die Traube reifet, der Oelbaum schimmert,
Die Ranke klettert, die Distel flimmert,
Die Pappeln wehen - die Steine schweigen!
Die zackigen weissen Berge steigen,
Der Himmel duftet von frischen Lüften -
Die aufgedrungen aus grünen Grüften
Die weissen Steine, die ruh'n und schweigen.

I. v. D.

Wir lieben es im allgemeinen sehr wenig, Beschreibungen in Versen zu citiren, besonders wenn die Verse von uns selbst sind; indessen müssen wir in diesem

besondern Falle eine Ausnahme machen, da wir unmöglich in Prosa eine deutlichere Anschauung der Landschaft geben könnten, in welcher die halb aufgedrungenen, halb noch grün bewachsenen Ruinen von Salona liegen.

Wenn man in Salona Eindrücke erwartet, wie Nismes oder Pola sie hervorbringen, ja wie kaum eine Stunde südwärts Spalato sie in so majestätischer Fülle darbietet, so wird man sich enttäuscht finden. Vor 300 Jahren freilich da sah der venetianische Senator, der Giustiniani, noch »Wölbungen und Bogengänge, ein wundervolles Theater, mächtige Blöcke des schönsten Marmors in den Feldern verstreut und die Ruinen eines grossen Palastes und alte Inschriften an verschiedenen Steinen«. Hundert Jahre später bereits fand ein anderer Reisender, Monsignore Spon, nur noch Trümmer; der Abate Fortis, die grosse dalmatische Autorität des vorigen Jahrhunderts, spricht gar blos von »elenden Ueberresten«, und vor 20 Jahren versicherten neuere Besucher, »es sei fast keine Spur

mehr vorhanden, woran sich die Grabstätte der einst so herrlichen Mutterstadt Spalatos erkennen lasse«. Seitdem ist sie in ihrer Gruft entdeckt worden, und man weiss es jetzt, wie schön, wie gross und wie reich sie war; aber darum liegt sie nicht minder noch zum grossen Theil begraben unted grünen Decken, während ihre Tochterstadt prächtig lebendig am Meere steht.

Was Spalato künftig werden muss, die Hauptstadt von Dalmatien, das war einst Salona. Als Dalminium im zweiten Dalmatischen Kriege durch Cornelius Scipio Nasica zerstört worden war, trat Salona an dessen Stelle. Auf das Glücklichste an dem reizenden Golf gelegen, der, noch heute nach ihm genannt, als Küste einen Streifen Paradies zu haben scheint, wuchs und blühte es an den Ufern des Jader ode Hyader, des heutigen Giadro, welcher vom Mossor herabkommt. Selbst als es, viermal belagert und dreimal genommen, endlich definitiv unter römische Botmässigkeit kam, verlor es weder an Bedeutung, noch an Wohlstand. Seine Bewohner erhielten das römische Bürgerrecht. Augustus und Tiberius bauten ihnen die Strassen, durch welche Salona mit dem übrigen Dalmatien verbunden wurde. Diocletian vergrösserte und verschönerte es noch. Konstantin Porphyrogenitus versichert, es sei halb so gross gewesen wie Byzanz. Unter dem Präfecten Tarquinius, zur Zeit des Herulers Maximian, hatte es eine grosse Küstenflotte, drei Kaufhallen, eine Purpurfärberei, eine Waffenfabrik, Wasserleitungen, Tempel, und seine öffentlichen Gebäude, wie Forum, Capitol, Quästur, Amphitheater u. s. w., waren nicht minder prächtig als seine Privatbauten.

Der Reichthum übte jedoch auch hier seinen gewöhnlichen Einfluss aus; was die Stadt an Schönheit gewann, das verloren die Bewohner an Energie. Nur schwach widerstanden sie im Jahre 639 dem Angriff der Awaren. Ihre Schätze und das Leben zu retten, gaben sie die Heimat den Barbaren preis, die Salona mit Feuer und Schwert verwüsteten. Und es wurde nicht wieder aufgebaut. Als die Salonitaner, welche sich auf die nahen Inseln geflüchtet hatten, den Muth fassten, sich von neuem niederzulassen, thaten sie es nicht drinnen, am Golf, am Hyader, sondern am Meere selbst, da, wo Diocletian seinen Palast gebaut, in Spalato, welches den Namen Neu-Salona annahm. Von den Trümmern der alten, verlassen Stadt wurden im Laufe der nächsten Jahrhunderte die Mauern und de Campanile der neuen gebaut, und was an Steinen noch übrig blieb, das verstanden die Venetianer gut anzuwenden. Einige Proveditoren, wie z. B. 1678 Pietro Valiero, überliessen die reichen Ruinen sogar an Geldes

statt einzelnen Individuen, die sich irgendwie verdient gemacht hatten und belohnt werden sollten. Da wurde denn das Alterthum gesetzlich geplündert; die Bewohner der Umgegend sahen ebenso wenig ein, warum sie eine so bequeme Steingrube nicht benutzen sollten; für den Dom von Traú diente Salona desgleichen als Steinbruch, und so kam es endlich, dass ausser den Resten der Wasserleitung, dem sogenannten Pontesecco, kaum eine Spur mehr von der frühern Pracht zu sehen war und Salona zu den verschwundenen Orten gezählt werden konnte.

Auch die Kirche war nach Spalato hinübergewandert. Einundsechzig Bischöfe in ununterbrochener Folge hatte sie gezählt, siet 64 der Antiochier San Doimo Märtyrer, der Schüler und Sendling St. Peters, der Apostel von Dalmatien, sie gegründet hatte. Im Jahre 418 unter Esicchio III., dem Correspondenten St. Augustin's, war Salona zur Metropole erhoben und dem Bischof das Pallium ertheilt worden. Dann kam 200 Jahre später das Unheil und der Untergang. Ein Jahr lang hatte Theodor III. den bischöflichen Stuhl inne, da musste er ihn verlassen. Er war der letzte Bischof von Salona. Mit Johann von Ravenna, der, als Legat nach Dalmatien gekommen, einstimmig zu Salona erwählt und in Rom von Martin I. geweiht wurde, beginnt die Reihe der Bischöfe von Spalato, an welchen Ort 11 Jahre nach der Verwüstung Salonas der Papst das Bisthum verlegte.

Von jetzt an verschwindet die Stadt Salona gänzlich aus der Geschichte, wo sie überhaupt immer nur durch zerstreute Notizen vertreten und daher oft Verwechslungen mit ihren Namensschwwestern am Busen von Korinth, in Bithynien und in der Gallia Narbonensis zwischen Avignon und Marseille ausgesetzt ist. Ein Jahrtausend zog über die gefallene Stadt dahin, während sie der gänzlichen Vernachlässigung überlassen blieb. Erst 1672 hielt es der venetianische Senat der Mühe werth, einen Plan von Salona aufnehmen zu lassen. Leider war diese Arbeit von Gian Giorgio Calergi eine rein willkürlich phantastische und somit für die Wissenschaft ohne alle Bedeutung. Die frühere Gleichgiltigkeit trat wieder ein, hier und da seufzte ein Reisender, wie wir bereits angeführt, über die begrabenen Schätze, aber sich ernstlich mit ihnen zu beschäftigen, begann man nicht vor dem Jahre 1821, wo Kaiser Franz I. Ausgrabungen in Pola und Salona befahl.

Unter der Leitung des Dr. Lanza wurden nun innerhalb eines Zeitraums von 6 Jahren einige Mosaikboden, einige Gräber, eine Wasserleitung, ein Jupiter, 3 Familienstatuen, Glasschalen, Messer und goldener Frauenschmuck zu

Tage gefördert. Dann starb Dr. Lanza, und die Ausgrabungen geriethen völlig ins Stocken.

Als jedoch im Jahre 1842 der Abate Francesco Carrara, ein leidenschaftlicher Spalatiner, am Seminar seiner Vaterstadt zum Professor der Theologie und Geschichte und zugleich zum provisorischen Conservator des dortigen Museums ernannt wurde, da nahm er, der gründliche Kenner des Alterthums, mit dem zwiefachen Eifer des Dalmatiens und des Archäologen sich der Sache Salonas an und verfocht sie mit so viel Nachdruck, dass ihm von seiten der Regierung Gelder bewilligt wurden und er nach einem neuen Plane am 8. Januar 1846 die Ausgrabungen wieder aufnehmen konnte. Im nächsten Jahre bereits, in der Sitzung vom 20. September des zu Venedig versammelten Gelehrtencongresses, konnte er in einem Berichte, den er vorlas, die erfreulichsten Resultate mittheilen.

Seine erste Sorge war gewesen, die alten Mauern zu suchen und so die Lage und die Grösse der Stadt genau zu bestimmen. Die Oberfläche derselben betrug 170,000, der Umfang der äussern Mauer 2150 Klaftern. Diese hatte nach innen starke Pfeiler, später war eine mit ihr gleichlaufende innere Mauer erbaut und der Raum zwischen beiden mit Erde und Steinen ausgefüllt worden. Noch später, wie Carrara glaubt unter Diocletian, verfuhr man die äussere Mauer mit Thürmen, die grösser oder geringer an Umfang, aber sämmtlich viereckig waren und an der Nordseite am dichtesten standen. Von den Thoren war das schönste das westliche mit zwei achteckigen Thürmen, das nördliche war nur klein; das östliche, welches auf die Via Gabiana und nach dem heutigen Clissa führte, zeigt noch jetzt die Einfaltungen für das Fallgitter.

Im innern der Stadt würden die Ergebnisse noch bedeutender gewesen sein, als Carrara sie in seinem Werke, *Topografia e Scavi di Salona*, Trieste 1850, darlegen konnte, hätte er nicht Weinpflanzungen zu schonen gehabt.

Landbauer sind keine Archäologen; jeder Baum, welcher der Wissenschaft Platz machen musste, wurde gleichsam aus einem Besitzerherzen herausgezogen, und soviel Carrara auch respectirte, er respectirte doch noch nicht genug. Wenigstens erinnern wir uns noch sehr gut einer Frau, welche auf den Ruinen Wolle spann und Ziegen hütete und mit einem lebendigen Misvergnügen von »einem gewissen Carrara« sprach, dem es plötzlich eingefallen sei, hier Salona das Unterste zu oberst zu kehren. Als ob was an den Steinen gelegen wäre, die er da herausgebracht hätte! meinte die praktische Salonitanerin. Leider war sie nicht vereinzelt in dieser Meinung. Gehindert und verfolgt, konnte Carrara nicht vollenden, was er begonnen. Seinen Widersachern weichend, gab er Salona auf und verliess die Vaterstadt, um 4 Jahre später im kräftigsten Alter zu Venedig zu sterben. Seitdem soll nichts mehr für das alte Salona geschehen sein.

Das neue ist ein echt dalmatisches Dorf, dessen Steinhäuser in hren unebenen Mauern vielfache Reste alter Sculptur zeigen, aber freilich nur unregelmässig eingefügt. Unter der Veranda des kleinen Wirthshauses *Al famoso Cacciatore* (zum berühmten Waidmann) sitzt man auf dem Rücken einer grossen Statue, die als Bank dient. Wenn zur Fiera della Madonna piccola, zum Fest der kleinen Madonna, nämlich am 8. September, aus der Umgegend sowol wie aus der Morlachei Vieh und Menschen unter den Weiden und Pappeln der frischen Giadrowiesen zusammenströmen, dann wird im famoso Cacciatore getrunken, in der kleinen Kiche des Ortes gebetet, überall gegessen und im Freien wild und malerisch getanzt. Das ist die einzige Festlichkeit, welche das arm gewordene Salona jetzt noch feiert. Im Reichthum unvergänglicher Schönheit dagegen leuchtet unverändert sein Golf, längs dessen unter dem Schutze der *monti caprarii* die lorber- und olivengrüne Riviera della Castella nach dem reizenden Traú führt.

Kratice

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata

Literatura

- R. Adam 1764 Robert Adam, *Ruins of the palace of the emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London 1764.
- D. Babić 2012 Dunja Babić, *Opis Trogira i njegova teritorija s kraja XVI. stoljeća*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 24, Split 2012, 9-53.
- I. Babić 1985 Ivo Babić, *Prilog poznavanju grafičke dokumentacije salonitanskih spomenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 8-9/1982-1983, Zagreb 1985, 67-80.
- A. Bajamonti 1854 Antonio Bajamonti, *Della vita e degli scritti dell'abate dr. Francesco Carrara*, Spalato 1854.
- J. Belamarić 2015 Joško Belamarić, *Kamen istočnog Jadrana*, Split 2015.
- E. Bénézit 1966 Emmanuel Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculptures, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays 4*, Paris 1966.
- N. Beritić 1970 Nada Beritić, *Dalmatinske teme Ide von Düringsfeld*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 367-388.
- F. Boetticher 1891 Friedrich Boetticher, *Malerwerke des neunzehnten Jahrhunderts I/1*, Dresden 1891.
- S. Braica 2006 Silvio Braica, *Crtica o njemačkom slikaru Carlu Haagu*, *Ethnologica Dalmatica* 15, Split 2006, 37-42.
- S. Braica 2009 Silvio Braica, *Nastanak likovnih mapa i putopisa*, *Ethnologica Dalmatica* 17, Split 2009, 117-133.
- F. Bulić 1899 Frane Bulić, *La necropoli suburbana di sedici sarcofaghi a Kapljuč di Salona*, *BASD* XXII, Spalato 1899, 133-137.
- F. Bulić 1902 Frane Bulić, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l'a. 1901*, *BASD* XXV, Spalato 1902, 73-110.
- F. Bulić 1906 Frane Bulić, *Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante gli a. 1905 e 1906*, *BASD* XXIX, Spalato 1906, 113-192.
- F. Bulić 1911 Frane Bulić, *Sterro di abside di una chiesa antica cristiana ad ovest della »necropoli suburbana di 16 sarcofagi« a Salona*, *BASD* XXXIV, Spalato 1911, 3-39.

- F. Bulić 1986 Frane Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986, (prilog uz Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 79).
- F. Carrara 1844 Francesco Carrara, *Chiesa di Spalato un tempo salonitana*, Trieste 1844.
- F. Carrara 1847a Francesco Carrara, *De' scavi di Salona nel 1846*, Giornale euganeo di scienze, lettere ed arti IV, rujan, Padova 1847, 328-341. (Postoji poseban otisak, ali s novom paginacijom.)
- F. Carrara 1847b Francesco Carrara, *Salona un seine Ausgrabungen*, Wien 1847, (poseban otisak iz lista Sonntagsblätter).
- F. Carrara 1850a Francesco Carrara, *De' scavi di Salona nel 1848*, Vienna 1850.
- F. Carrara 1850b Francesco Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850.
- F. Carrara 1991 Francesco Carrara, *Topografija i iskopavanja Salone*, Antička Salona, Split 1991, 99-203.
- F. Carrara 2010 Francesco Carrara, *Dnevnici s putovanja 1843.-1848.*, Split 2010.
- W. Dilich 1609 Wilhelm Dilich, *Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Länder und Festungen ...*, Cassel 1609.
- Dioklecijanov akvedukt 1999 *Dioklecijanov akvedukt*, uredio Joško Belamarić, Split 1999.
- N. Dobrović 1950 Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove 1, Jugoslavija*, Beograd 1950.
- A. Duplančić 1990 Arsen Duplančić, *Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća*, Makarsko primorje 1, Makarska 1990, 115-129.
- A. Duplančić 1993 Arsen Duplančić, *Građa za poznavanje kliške tvrđave do početka 19. stoljeća*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 17/1991, Zagreb 1993, 193-214.
- A. Duplančić 1999 Arsen Duplančić, *Crkve kraljice Jelene u Solinu*, Split 1999.
- A. Duplančić 2004 Arsen Duplančić, *Kronologija zbirke slika Arheološkog muzeja u Splitu*, u: Arsen Duplančić - Radoslav Tomić, *Zbirka slika Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2004, 7-39.
- A. Duplančić 2007 Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb 2007.
- A. Duplančić 2005 Arsen Duplančić, *Pabirci za poznavanje starije likovne baštine Splita*, Kulturna baština 32, Split 2005, 445-474.
- A. Duplančić 2009 Arsen Duplančić, *Solinska narodna nošnja na starim grafkama i crtežima*, Tusculum 2, Solin 2009, 145-172.
- A. Duplančić 2013 Arsen Duplančić, *Dva starokršćanska relikvijara iz Splita*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 106, Split 2013, 205-229.

- A. Duplančić 2015 Arsen Duplančić, *Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima*, Tusculum 8, Solin 2015, 175-202.
- A. Duplančić - Lj. Kraljević 1988 Arsen Duplančić - Ljubomir Kraljević, *Liječnici Karlo i Franjo Lanza ravnatelji splitskog Arheološkog muzeja u 19. st.*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinae XXVIII, br. 1-2, Beograd 1988, 153-164.
- I. von Düringsfeld 1857 Ida von Düringsfeld, *Aus Dalmatien*, Prag 1857.
- E. Dyggve 1957 Ejnar Dyggve, *Le baptistère de la basilica urbana à Salone d'après fouilles de 1949*, Actes du Ve congrès internationale d'archéologie chrétienne, Città del Vaticano - Paris 1957, 189-198.
- Enciklopedija 1980 *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb 1980.
- D. Farlati 1751 Daniele Farlati, *Illyricum sacrum I.*, Venetiis 1751.
- D. Farlati 1753 Daniele Farlati, *Illyricum sacrum II.*, Venetiis 1753.
- C. Fisković 1954 Cvito Fisković, *Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti*, Peristil 1, Zagreb 1954, 71-102.
- M. Gardonio 2006 Matteo Gardonio, *Giuseppe Barison*, Trieste 2006.
- C. Garimberti 1877 Cesare Garimberti, *Diario storico del viaggio di ... Francesco Giuseppe I. ... a Trieste, Gorizia, Venezia, in Istria, in Dalmazia ed a Fiume nei mesi di aprile e maggio del 1875*, Zara 1877.
- W. Gerber 1917 William Gerber, *Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona*, (Forschungen in Salona I.), Wien 1917.
- N. Grčević 2002 Nada Grčević, *Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.)*, Peristil 45, Zagreb 2002, 167-182.
- M. Ivanišević 1994 Milan Ivanišević, *Povijesni izvori, Salona christiana*, Split 1994, 105-195.
- M. Ivanišević 2002 Milan Ivanišević, *Antica rediviva*, Longae Salona, Split 2002, I., 641-661; II., 241-251.
- M. Ivanišević 2010 Milan Ivanišević, *Nadbiskupski pohodi župama Vranjicu, Mravincima i Kučinama do godine 1764.*, Tusculum 3, Solin 2010, 105-132.
- M. Ivanišević 2010b Milan Ivanišević, *Namjera gradnje grčke pravoslavne crkve u Splitu*, Kulturna baština 36, Split 2010, 31-40.
- M. Ivanišević - Đ. Ivanišević 2011 Milan Ivanišević - Đenko Ivanišević, *Katastar Solina u godini 1831.*, Split 2011.
- J. Jeličić-Radonić - I. Jelić 2013 Jasna Jeličić-Radonić - Ivana Jelić, *Biskup Hezihij, prvi metropolit Salonitanske crkve, u Farlatijevim povijesnim izvorima*, Tusculum 6, Solin 2013, 125-140.
- J. Jeličić-Radonić - A. Sedlar 2009 Jasna Jeličić-Radonić - Ana Sedlar, *Topografija antičke Salone (I). Salonitanska Urbs vetus*, Tusculum 2, Solin 2009, 7-32.

- L. Jelić 1894 Luka Jelić, *Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona*, BASD XVII, Spalato 1894, prilog.
- L. Katić 2007a Lovre Katić, *Naseljenje današnjeg Solina. Bilo jedno ubavo selo*, Split 2007.
- L. Katić [2007]b Lovre Katić, *Bilo jedno ubavo selo*, Split [2007.]
- D. Kečkemet 1978 Duško Kečkemet, *Louis François Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782.*, Rad JAZU 379, Zagreb 1978, 7-200.
- D. Kečkemet 1984 Duško Kečkemet, *Crteži Splita i okolice Jana Baptista van Moera iz 1858.*, Kulturna baština 15, Split 1984, 102-111.
- D. Kečkemet 1987 Duško Kečkemet, *Crteži i grafike Dioklecijanove palače Fischera von Erlacha*, Peristil 30, Zagreb 1987, 127-138.
- D. Kečkemet 1993 Duško Kečkemet, *Vicko Andrić. Arhitekt i konzervator 1793-1866*, Split 1993.
- D. Kečkemet 2003 Duško Kečkemet, *Robert Adam. Dioklecijanova palača i klasicizam*, Zagreb 2003.
- D. Kečkemet 2004 Duško Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije II.*, Split 2004.
- F. T. de Laforest 1878 Franz Thiard de Laforest, *Spalato und seine Alterhümer*, Spalato 1878.
- J. Lavallée - L. F. Cassas 1802 Joseph Lavallée - Louis François Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris 1802.
- J. Mardešić 2014 Jagoda Mardešić, *Označavanje salonitanskih lokaliteta u Buličevo vrijeme*, Tusculum 7, Solin 2014, 207-213.
- I. Marović 2006 Ivan Marović, *O godini razorenja Salone*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 99, Split 2006, 253-273.
- R. Matijašić 1994 Robert Matijašić, *Arheološki muzej Istre u Puli 1902-1982*, Histria archaeologica 13-14/1982-1983, Pula 1994, 5-32.
- M. Matijević 2001 Marko Matijević, *Solinske razglednice s konca XIX. i početka XX. stoljeća*, Solin 2001.
- M. Matijević 2011 Marko Matijević, *Crkve, kapele i groblja u župi, Sto godine župe Gospe od Otoka Solin*, Solin 2011, 65-116.
- S. Mønnesland 2011 Svein Mønnesland, *Dalmacija očima stranaca*, Zagreb 2011.
- V. Omašić [2001] Vjeko Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća I.*, Kaštela [2001.]
- P. Opačić 2003 Petar Opačić, *Salona aeterna*, Split 2003.
- I. Pederin 1989 Ivan Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split 1989.

- F. Petter 1841 Franz Petter, *Das Königreich Dalmatien*, Wien 1841.
- S. Piplović 1988 Stanko Piplović, *Željeznica ispod lukova Dioklecijanova vodovoda*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 1-2, Zagreb 1988, str. 14.
- J. L. Roget 1891 John Lewis Roget, *A history of the »Old water-colour« society now The Royal society of painters in water colours II*, London 1891.
- A. A. Schmidl 1842 Adolf Anton Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich I.*, Stuttgart 1842.
- A. Schweiger-Lerchenfeld 1883 Amand Schweiger-Lerchenfeld, *Die Adria*, Wien - Pest - Leipzig 1883.
- A. Schweiger-Lerchenfeld [1890?] Amand Schweiger-Lerchenfeld, *L'Adriatico e il suo litorale*, Milano [i dr.] [1890?]
- M. Špikić 2007 Marko Špikić, *Carlo Lanza, prvi ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu*, *Kulturna baština* 34, Split 2007, 373-388.
- M. Špikić 2010 Marko Špikić, *Francesco Carrara. Polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.)*, Split 2010.
- U. Thieme - F. C. Willis 1922 Ulrich Thieme - Frederick Charles Willis, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart XV*, Leipzig 1922.
- R. Tomić 2004 Radoslav Tomić, *Katalog*, u: Arsen Duplančić - Radoslav Tomić, *Zbirka slika Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2004, 445-161.
- U dragom kraju 1942 *U dragom kraju. Kako njemački putopisci u 19. i 20. stoljeću gledaju i opisuju hrvatske krajeve*, Zagreb 1942.
- Una visita 1858 *Una visita allo studio del pittore Haase*, *Osservatore triestino*, Trieste 4. XI. 1858, br. 251, 1015.
- E. Višić-Ljubić 2010 Ema Višić-Ljubić, *Salona. Colonia Martia Iulia Valeria*, Solin 2010.
- Watercolours 1982 *Watercolours, paintings and prints of Greek and Near Eastern interest*, (aukcijski katalog), London 1982.
- Watercolours 2000 *Watercolours by Carl Haag*, (aukcijski katalog), Newbury 2000.
- C. Wurzbach 1860 Constant Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 6, Wien 1860.

Summary

Arsen Duplančić

Salona in a painting by Carl Haase

Key words: Carl (Karl) Haase, Carl Haag, Carl Mohr von Ehrenfeld, Eugen Adam, Jan (Jean) Baptiste van Moer, Ida von Düringsfeld, painting, *Illustrierte Zeitung*, archaeological artefacts, amphitheatre, baptising font, Salona, Split

In the late 2015, at an auction organised by the Paris auction house *Expertissim* appeared an oil on canvas painting attributed to the 19th century Austrian painting school, and the painter CH (*Ecole autrichienne du XIXème siècle, CH****) whose initials appear in the bottom left corner (*C. H. Salone. 6. 9. 61.*), whereas the bottom right corner reads Dalmatia (*Dalmatie*). The painting is titled »View of Solin in Dalmatia« (*Vue du site de Salona en Dalmatie*). Thanks to the efforts of Mrs. Flora Turner-Vučetić and Mr. Joško Belamarić, PhD, the painting has been bought by the City of Solin, thus further enriching the collection of the Solin City Art Gallery.

From two lithographs showing Salona and Split, published in the Leipzig magazine *Illustrierte Zeitung* and kept in the Archaeological Museum in Split, we have revealed the initials CH in the painting to stand for Carl (Karl) Haase, born in Berlin in 1820, from where he moved to Trieste, Italy, where he opened a private painting and drawing school in 1950s, and where he died before the year 1877.

In the early 1860s, Haase travelled along the Adriatic eastern coast, making drawings of several towns, from Muggia, Italy, in the north to Kotor, Montenegro, in the south. From his drawings were made the pictures published in *Illustrierte Zeitung* from March 1865 till May 1868. The pictures were accompanied with articles describing the presented places. In this period of time published were fifteen lithographs made after the Haase's drawings. The one showing Salona was published in the volume XLVIII, number 1230, of 26 January 1867, on the page 64, whereas the text entitled *Salona* and signed I. v. D. was published on the pages 63 and 66. The Haase's drawing was also used in making the wood engraving published in 1882 and 1890 in the book on the Adriatic written by Amand Schweiger-Lerchenfeld.

The Haase's painting »Ruins of Salona« has been made in oil on canvas and dated 6 September 1861. It is 54.5 x 83.5 cm in size (frame opening 41.7 x 71.5 cm). On its back there is an insufficiently legible text. In the front shown are parts of the amphitheatre with its seatings and remains of the arches by the main entrance (*Porta pompae*). This is a view from west to east, that is very well evident by comparing it with old photographs. In the second plan is baptistry of which recognised are its polygonal shape and the baptising font, situated by the city basilica. The Haase's picture essentially agrees with the photograph made in 1874 by Franz Thiard de Laforest, and published in his book in 1878. In the centre of the picture, in the distance, shown are houses of Solin, with poplar-trees along the Jadro river, and the church bell tower as a recognisable symbol of a settlement. However, this detail is inaccurate, because the local church of Our Lady of the Islet had no high bell tower but a little bell-cot above the facade, as seen in the watercolour painting made by Petar Zečević around 1840. The church of Our Lady was destroyed in fire in 1875. The new one was built and completed in 1878, whereas its bell tower was erected only in 1907. The entire scene is closed with mounts Kozjak and Mosor, between which, on its cliff, stands the fort Klis.

The picture of the Salonitan ruins by Carl Haase is among the oldest artistic presentations of Salona/Solin. Salona can be followed from the map of Split and its surroundings made by Martin Kolunić around 1570, and the view published in the book by Wilhelm Dilich in 1609. From the 17th and the 18th centuries preserved are several maps of Solin, and drawings of particular localities and monuments also started appearing. In the mid 18th century created was the first, though fantastic, reconstruction of appearance of the Roman metropolis of Dalmatia, by rev. Vicko Paterni, printed in 1751. Of the artists who presented Salona, mentioning deserve the French painters Charles Louis Clérisseau and Louis François Cassas. Of certain artistic quality are also drawings made by the assistants to Francesco Carrara, who produced field documentation (plans and drawings) for him: the Austrian captain-lieutenant Carl Mohr von Ehrenfeld and Franjo Bratanić of Split. A contribution to the iconography of the Solin area was also made by the painter of Split, Petar Zečević.

In 1840 to Dalmatia was visited by the Austrian painters Jakob and Rudolf Alt (father and son) who made a number of drawings with motifs of this part of the Adriatic. Jakob has, among others, drawn Solin (viewed from the left bank of the Jadro) and Klis, as well as the Diocletian's aqueduct. The ruins of Salona could not have been resisted by the German painter Eugen Adam either, who stayed in Split in 1846. He visited Solin and drew Roman ruins and the aqueduct. In 1854 Solin was visited by the German painter Carl Haag who also painted the aqueduct, but the baptistery excavated by Carrara as well. We know from literature that Haag in an exhibition of 1855 exhibited also a painting of the ruins of Salona with a group of people of the Dalmatian hinterland (the Morlacks) listening to an old singer singing on the fall of Salona. In 1858 these artists were joined by the Belgian painter Jan (Jean) Baptiste van Moer, who made a few drawings of remains of the Roman architecture of Salona and a drawing of the Parać Mansion.

It is evident from this review of iconography of the Salona/Solin area that the painting by Carl Haase takes an important place, that is to become even more prominent in a future body of representations of Solin in old drawings, paintings and engravings, moreover so since many of these pieces are abroad today.

At the end of the article published and commented is the article by the German writer, Ida von Düringsfeld, that is accompanying the Haase's lithograph in *Illustrierte Zeitung*.